

Methodology of Imami Theologians in Proving the Tawātur of Imamate Hadiths

Ali Asghar Parsamoghaddam

Graduated from the fourth level of explanatory Imamate at the Imamology Center of Qom Islamic Seminary,
Qom, Iran. Email: aliasghar.parsamoghaddam@gmail.com

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received
16 February 2025
Received in revised form
26 February 2025
Accepted
10 March 2025
Available online
23 August 2025

Keywords:

imamate traditions,
methodology,
Imāmī theologians,
proof of tawātur

ABSTRACT

As the second source for understanding religion after the Qur'ān, the *Ḥadīth* holds particular significance in the comprehension of Islamic doctrines. Among these, the *mutawātir ḥadīth* (a report of mass transmission) occupies a prominent position in theological (*Kalām*) discussions due to its absolute authority (*hujjiyyah*) and its capacity to confer definitive knowledge. Furthermore, the utilization of shared and methodologically sound principles is a fundamental component of substantiating claims in theological dialogues. Employing a descriptive-analytical methodology and based on library research, this study investigates the methods used by Imāmī theologians (*mutakallimūn*) to prove the *tawātur* of traditions concerning the Imamate (*imāmah*). The findings indicate that Imāmī theologians have utilized five principal methods to establish *tawātur*: Principle-Based *Tawātur* (based on the foundational principles of *ḥadīth* sciences), Transmission-Based *Tawātur* (based on works that compile the various chains of transmission—*ṭuruq*—of a *ḥadīth*), Confessional *Tawātur* (established through the acknowledgment of a tradition's authenticity by theological opponents), Criterion-Based *Tawātur* (which involves defining specific criteria for *tawātur* and demonstrating that the traditions meet them), and Collective *Tawātur* (proven by collating the chains of transmission from diverse Islamic and inter-sectarian sources). These methodologies provide a methodologically sound and effective framework for utilization and argumentation (*iḥtijāj*) in theological dialogues concerning the Imamate, which can be highly influential in advancing innovation within the field of *Kalām*.

Cite this article: Parsamoghaddam, A. A. (2025). Methodology of Imami Theologians in Proving the Tawātur of Imamate Hadiths. *Theology Journal*, 12(1), 3-25.
<https://doi.org/10.22034/pke.2025.20620.1965>

© The Author(s).

Publisher: Al-Mustafa International University.

DOI: <https://doi.org/10.22034/pke.2025.20620.1965>

Introduction

In the constellation of religious knowledge, ḥadīth serves as the second primary source of cognition after the Noble Qur'ān, consistently playing a fundamental role in the deduction, explication, and transmission of Islamic teachings. The Noble Qur'ān, through its recurrent references to the sunnah of the Prophet Muḥammad (ṣallā Allāhu 'alayhi wa ālihi wa sallam) and the imperative of obedience to him, has firmly embedded the validity of the sunnah within the intellectual framework of Muslims. Accordingly, ḥadīth, which embodies the Prophetic sunnah (ṣallā Allāhu 'alayhi wa ālihi wa sallam), has been at the center of attention among Islamic scholars since the earliest centuries.

In this context, the significance and credibility of a ḥadīth are evaluated not only in terms of its content but also with regard to its issuance and chain of transmission (sanad). Islamic scholars have devoted particular attention to aspects such as the chain of transmission, the narrators (ruwāḥ), the text (matn), and the multiplicity of transmission paths (ṭuruq) in assessing the veracity or falsity of ḥadīths. One of the key concepts in this domain is "mutawātir ḥadīth." A mutawātir ḥadīth is one that, due to the abundance of transmitters across all generations (ṭabaqāt), renders collusion upon falsehood impossible and is thus deemed to engender certainty (yaqīn). Such a ḥadīth holds an elevated position in the derivation of doctrinal beliefs ('aqā'id) and legal rulings (aḥkām) and is accepted by all Islamic schools of thought.

In Imāmī kalām (theology), the proof of the imamate of the Ahl al-Bayt ('alayhim al-salām) constitutes one of the principal axes of doctrinal discussions. Establishing this doctrine through valid and certitude-inducing ḥadīths is an essential necessity, as audiences confronting claims of imamate seek definitive and unassailable proofs. Particularly in interdenominational dialogues, the utilization of ḥadīths whose tawātur (mutawātir status) can be demonstrated strengthens argumentation and fosters broader acceptance. Consequently, Imāmī theologians (mutakallimūn) throughout history have endeavored to establish the tawātur of ḥadīths pertaining to imamate through rigorous and diverse methods.

Methodology

The present study employs a descriptive-analytical approach and a library-based method to examine the methods utilized by Imāmī theologians in establishing the tawātur of ḥadīths related to imamate. Initially, key concepts such as mutawātir ḥadīth, imamate, method, and methodology are defined. Subsequently, drawing upon ḥadīth and kalām works, five overarching methods are identified and analyzed. The primary objective of this research is to provide a systematic portrayal of the tools and methodologies that Imāmī theologians have employed to substantiate the tawātur of imamate-related ḥadīths.

Findings

The research reveals that Imāmī theologians across various periods have utilized five overarching methods to establish the tawātur of imamate-related ḥadīths. These methods operate independently yet complement one another, collectively forming a methodological framework for proving tawātur.

1. Foundational Tawātur (Tawātur Mabnā'ī):

This method relies on the fundamental principles of ḥadīth sciences and the fourfold conditions of a mutawātir ḥadīth (abundance of narrators in generations, reliance on sensory perception, impossibility of collusion upon falsehood, and generation of necessary knowledge). The researcher, employing knowledge of rijāl (narrator evaluation), documentary sources, narrator generations, and comparative analysis of narrations, seeks to demonstrate the fulfillment of these conditions, thereby establishing tawātur. A prominent example of this approach is the effort of 'Allāmah Mīr Ḥāmid Ḥusayn in 'Abbāqāt al-Anwār and 'Allāmah Amīnī in al-Ghadīr.

2. Path-Based Tawātur (Tawātur Ṭarīqī):

In this method, the focus is on compiling and categorizing various transmission paths (ṭuruq) of the ḥadīth from diverse sources. Imāmī theologians and ḥadīth scholars, by assembling collections of ḥadīth paths (e.g., ḥadīth al-Ghadīr or ḥadīth al-Thaqalayn), aim to illustrate that the ḥadīth has been transmitted across different times, places, and generations with similar wording. This method is significant as it can substantiate numerical abundance and source diversity as corroborative evidence for tawātur. The book al-Wilāyah by Ibn 'Aqda is a notable work in this regard, compiling ḥadīth al-Ghadīr through over 110 paths from the Companions (ṣaḥābah).

3. Confessional Tawātur (Tawātur Iqrārī):

This approach bases its argumentation on the confessions of Ahl al-Sunnah scholars regarding the tawātur of a ḥadīth. Imāmī theologians, by referring to statements from figures such as al-Dhahabī, Ibn Taymiyyah, Ibn Ḥajar al-Haythamī, and Ibn Kathīr, endeavor to show that even opponents have acknowledged the tawātur of certain ḥadīths (including ḥadīth al-Ghadīr, al-Ṭayr, and al-Thaqalayn) in some instances. Their testimonies, as external and independent witnesses, can effectively bolster the validity of the ḥadīth, particularly in interdenominational forums where reliance on sources acceptable to the counterpart holds importance.

4. Criterion-Based Tawātur (Tawātur Mi'yārī):

Certain Ahl al-Sunnah scholars have outlined criteria in their works for identifying a mutawātir ḥadīth, such as transmission by four, six, or eight Companions. Imāmī theologians, by extracting these criteria from Ahl al-Sunnah sources and applying them to their pertinent ḥadīths—such as the ḥadīth on Abū Bakr leading the prayer (ḥadīth ṣalāt Abī Bakr)—have sought to utilize these standards to prove the tawātur of imamate-related ḥadīths. For

instance, Ibn Ḥazm and Ibn Taymiyyah have, in certain cases, deemed transmission by four Companions sufficient for establishing tawātur.

5. Shared Tawātur (Tawātur Ishtirākī):

This method focuses on ḥadīths transmitted across various Islamic sects through independent chains. When a ḥadīth is narrated in both Shi‘i and Ahl al-Sunnah sources by diverse narrators and with varied chains, this multiplicity and diversity can serve as an indicator of tawātur. From this perspective, the practical consensus (ijmā‘ ‘amalī) or general acceptance among Muslims regarding a ḥadīth attests to its definitive issuance. Shaykh al-Mufīd, Shaykh al-Tūsī, and others have invoked this method in cases such as ḥadīth al-Ghadīr, al-Thaqalayn, and al-Manzilah.

Conclusion

The aggregate of the fivefold methods employed by Imāmī theologians attests to a cohesive and diverse framework for establishing the tawātur of ḥadīths pertaining to imamate. Each method, within its specific context, serves as an effective tool for rational and theological argumentation. Foundational and path-based tawātur are primarily grounded in chain-of-transmission and rijāl analysis, whereas confessional and criterion-based tawātur emphasize discursive analysis of statements and standards from other schools. Shared tawātur, meanwhile, seeks to leverage the breadth of narration across the Islamic world.

This study demonstrates that the Imāmī methodology for proving tawātur has not only addressed historical needs but also possesses the potential to function in contemporary interdenominational dialogues and against modern objections. Particularly in circumstances where Ahl al-Sunnah sources have confessed to the mutawātir status of certain imamate narrations, a favorable opportunity arises for referencing those very sources to affirm the legitimacy of the Imāmī perspective. Therefore, the study and development of these methods represent an indispensable necessity in the domains of Imāmī kalām and Shi‘i ḥadīth studies, from epistemological, historical, and practical standpoints.

Author Contributions: This is a single-author article.

Data Availability Statement: Not Applicable.

Acknowledgements: No acknowledgements are made.

Ethical Considerations: The author avoided data fabrication, falsification, plagiarism, and misconduct.

Funding: This research did not receive any specific grant from funding agencies in the public, commercial, or not-for-profit sectors.

Conflict of Interest: The author declares no conflict of interest.

Declaration of Generative AI and AI-assisted technologies in the writing process: No artificial intelligence was used.

روش‌شناسی متکلمان امامیه در اثبات تواتر احادیث امامت

علی اصغر پارسامقدم

دانش آموخته سطح چهار امامت تبیینی، مرکز امام‌شناسی حوزه علمیه، قم، ایران. رایانامه: aliasghar.parsamoghaddam@gmail.com

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	حدیث، به‌عنوان دومین منبع فهم دین پس از قرآن، اهمیت ویژه‌ای در شناخت معارف اسلامی دارد. در این میان، حدیث متواتر، به‌دلیل حجیت مطلق و علم‌آوری قطعی، جایگاه برجسته‌ای در مباحثات کلامی می‌یابد. از طرفی، در گفت‌وگوهای کلامی، بهره‌وری از قواعد مشترک و متقن از ارکان اساسی اثبات مدعا به شمار می‌آید. این پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی و مطالعات کتابخانه‌ای، به بررسی روش‌های متکلمان امامیه در اثبات تواتر احادیث امامت می‌پردازد. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که متکلمان امامیه از پنج روش اصلی برای اثبات تواتر بهره جسته‌اند: تواتر مبنایی (مبتنی بر اصول علوم حدیث)، تواتر طریقی (بر اساس آثار تألیفی در جمع طرق حدیث)، تواتر اقراری (از طریق پذیرش مخالفان)، تواتر معیاری (با تعیین معیارهای خاص) و تواتر اشتراکی (با گردآوری طرق حدیث از منابع مختلف اسلامی یا بین‌مذهبی). این روش‌ها مسیری متقن و کارآمد برای بهره‌مندی و احتجاج در گفت‌وگوهای کلامی پیرامون مسئله امامت فراهم می‌آورند که می‌تواند در پیشبرد نوآوری در عرصه‌های کلامی بسیار مؤثر باشد.
کلیدواژه‌ها: روش‌شناسی، متکلمان امامیه، اثبات تواتر، احادیث امامت، علم کلام	

استناد: پارسامقدم، علی اصغر (۱۴۰۴). روش‌شناسی متکلمان امامیه در اثبات تواتر احادیث امامت. پژوهشنامه کلام، ۱۲ (۱)، ۲۵۳.

<https://doi.org/10.22034/pke.2025.20620.1965>

© نویسنده(گان).

ناشر: جامعه المصطفی العالمیه.

مقدمه

اکثر دانش‌های اسلامی بر حدیث استوارند و شناخت حدیث معتبر، یکی از پراهمیت‌ترین اهداف دانش‌های حدیثی برشمرده می‌شود؛ زیرا اگر حدیثی معتبر نباشد، دانش دینی برگرفته از آن نیز معتبر و سودمند نخواهد بود. به دیگر سخن، پس از قرآن، دومین و اساسی‌ترین منبع فهم دین، سنت است. معارف گرانسنگی، چون هستی‌شناسی، انسان‌شناسی، خداشناسی، راهنماشناسی و فرجام‌شناسی که در زندگی فردی و اجتماعی انسان‌ها نقش بسزایی دارند، در سنت گرد آمده است. سنت نبوی در قرآن کریم به‌عنوان بهترین الگوی عملی برای مؤمنان معرفی شده (احزاب ۲۱) و پیروی از پیامبر همسان اطاعت از خدا (نساء ۸۰) و نافرمانی از او مایه گمراهی از مسیر هدایت دانسته شده است (احزاب ۳۶). بر همین اساس، مسلمانان همواره، با انتقال شفاهی یا نگارش حدیث، به‌دنبال حفظ این میراث بوده‌اند.

به‌تدریج با نگارش احادیث، بحث از سند آشکار شد. سند یعنی چیزی که به آن اعتماد و اطمینان می‌شود و در اصطلاح حدیث، به‌معنای زنجیرهٔ راویان حدیث است که به متن حدیث منتهی شود (شهید ثانی، ۱۴۰۸ق، ص ۵۳؛ عسقلانی، ۱۴۲۱ق، ص ۱۵۷). حال اگر سندهای یک حدیث محصور نباشد، آن را «حدیث متواتر» و اگر محصور باشد، «حدیث آحاد» نامیده‌اند. به بیان دیگر، اخبار را بر اساس تعدد طرق (سند) آن‌ها به متواتر و آحاد تقسیم‌بندی کرده‌اند (قطعی، ۱۴۳۹ق، ص ۷۳). اما شهید ثانی در تقسیم‌بندی خبر به صدق و کذب، ذیل عنوان اخباری که صدق آن قطعی است، متواتر لفظی را نام برده است (شهید ثانی، ۱۴۰۸ق، ص ۵۹).

با گسترش بحث حدیث متواتر در میان متکلمان و نیازمندی علمای اصول و فقه به تقویت دلیل، فصل جدیدی در به‌کارگیری تواتر در مسائل اصول و فقه آغاز شد. شماری همچون حازمی (لولوی، ۱۴۲۴ق، ج ۱، ص ۱۷۷) و از متأخران، سیوطی (سیوطی، بی‌تا، ج ۲، ص ۶۲۱) معتقدند که اصطلاح تواتر از عرصهٔ فقه و اصول به علم حدیث سرایت کرده است. اصطلاح «متواتر»، به‌عنوان قسیمی آنچه صلاحیت صدق و کذب دارد، نخستین‌بار از سوی خطیب بغدادی در زمرهٔ یکی از مصطلحات علم حدیث برشمرده شد و تعریفی همسو با تعاریف متکلمان و فقیهان برای آن ارائه گردید (خطیب، ۱۳۵۷ق، ص ۱۶).

در اندیشهٔ دانشوران، خبر متواتر سبب ایجاد علم و یقین نسبت به محتوای خبر می‌شود (سمرقندی، ۱۴۰۴ق، ج ۱، ص ۴۲۳؛ طوسی، ۱۴۱۷ق، ج ۱، صص ۶۹-۷۰). بر همین اساس، چنین خبری در میان مسلمانان دارای جایگاه بلندی است؛ زیرا اعتقاد و عمل برآمده از حدیث متواتر، یقینی بوده و در فرایند استنباط و استدلال‌های کلامی، فقهی، تاریخی و... حجیت استواری دارد. چنین جایگاهی سبب شد که اندیشوران در موضوعات مختلف حدیثی به اثبات تواتر احادیث گوناگون بپردازند یا کتابی مستقل در جمع‌آوری احادیث متواتر بنگارند (سیوطی، بی‌تا، ج ۲، ص ۶۳۹) و در عقاید و احکام به آن استناد جویند.

از سوی دیگر، پذیرش تواتر در میان مکاتب مختلف اسلامی و حتی برخی ادیان الهی، بستر مشترکی برای گفت‌وگوی بین‌الادیانی و بین‌مذهبی ایجاد کرد. متکلمان امامیه نیز با استفاده از روش‌های متنوعی به اثبات تواتر احادیث مرتبط با امامت و ولایت اهل بیت (ع) پرداخته‌اند. این تلاش‌ها نه‌تنها به تقویت استدلال‌های کلامی کمک کرده، بلکه امکان بازنگری و توسعهٔ این روش‌ها را برای پاسخ‌گویی به نیازهای معاصر فراهم نموده است.

در همین راستا، این پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی و کتابخانه‌ای به دنبال بررسی روش‌های مورد استفاده متکلمان امامیه برای اثبات تواتر احادیث است و به این سؤالات پاسخ می‌دهد که متکلمان امامیه از چه روش‌هایی برای اثبات تواتر استفاده کرده‌اند، نقاط قوت و ضعف این روش‌ها چیست، و چگونه می‌توان از این روش‌ها برای نوآوری در مباحث کلامی بهره برد.

این مقاله در سه بخش تنظیم شده است: ابتدا مفاهیم کلیدی همچون حدیث متواتر و جایگاه آن در علم کلام تعریف می‌شود؛ سپس به تحلیل روش‌های مورد استفاده متکلمان امامیه برای اثبات تواتر پرداخته و در نهایت، یافته‌های پژوهش جمع‌بندی شده و پیشنهاداتی برای گسترش مباحث ارائه می‌شود.

پیشینه پژوهش

در ارتباط با موضوع تواتر احادیث، پژوهش‌هایی همچون مدخل *دایرةالمعارف اسلامی* و پایان‌نامه نصره باجی، به بررسی مفهوم و نقد تواتر در میان عالمان مسلمان پرداخته‌اند. این آثار اگرچه بر جنبه‌های مفهومی تواتر تأکید داشته‌اند، به‌طور خاص به روش‌شناسی متکلمان امامیه در اثبات امامت نپرداخته‌اند. بررسی این خلأ نشان می‌دهد که نقش تواتر در استدلال‌ات کلامی امامیه، نیازمند پژوهش دقیق‌تری است که جنبه‌های تحلیلی و روش‌شناختی را برجسته کند. این مقاله تلاش می‌کند تا با پر کردن این شکاف، به ارائه رویکردی جامع‌تر در زمینه تواتر احادیث و کاربرد آن در استدلال‌ات کلامی بپردازد.

مفهوم‌شناسی

تصورات و تعریف‌های علمی، همواره به‌عنوان مؤلفه‌های اساسی در تحلیل مسائل و مفاهیم علمی شناخته شده‌اند. بدون درک دقیق از ماهیت علم، موضوعات آن و جزئیات مرتبط با هر مسئله، امکان دستیابی به احکام و تصدیق‌های صحیح علمی وجود نخواهد داشت. بر همین اساس، در این بخش، مفاهیمی همچون روش‌شناسی، امامت و حدیث متواتر مورد تعریف و تحلیل قرار گرفته‌اند. هدف این است که ارتباط این مفاهیم با یکدیگر و نقش بنیادین آن‌ها در انسجام و پیشبرد اهداف پژوهش حاضر به‌طور دقیق و جامع تبیین شود.

۱- روش‌شناسی

واژه «روش» در زبان لاتین معادل method و در عربی معادل «مَنْهَج» است و روش‌شناسی نیز در عربی به «مَنْهَجِیَّة» نامور است (ازهری، ۲۰۰۱، ج. ۶، ص. ۴۱؛ میرزایی، ۱۳۷۷، ص. ۵۸۰). روش گاهی به‌معنای ابزار کسب دانش و معرفت و گاه فرایند عقلانی یا غیرعقلانی ذهن برای دستیابی به شناخت یا توصیف واقعیت (حقیقت، ۱۳۸۵، ص. ۴۲)، یا مسیر طی شده برای کسب معرفت (پارسانیا، ۱۳۸۸، ص. ۴۰)، یا مسیر دانشمند در سلوک علمی (پارسانیا، ۱۳۸۸، ص. ۱۱) یا شیوه دقیق نزدیک‌شدن به عالم برای فهم بهتر وی (سایر، ۱۳۸۸، ص. ۱۳) تعبیر شده است.

مراد نگارنده از روش‌شناسی، نگاهی پسینی و درجه دوم به روش‌های به‌کاررفته در تحقیقات علمی است؛ به این معنا که روش‌شناس با نگاهی بیرونی، به واکاوی و تجزیه و تحلیل روش‌های مورد استفاده عالمان و دانشیان در تلاش‌های علمی و حرکت‌های فکری در یک یا چند زمینه می‌پردازد. این مفهوم در مقاله حاضر

به‌منظور تحلیل رویکردهای متکلمان امامیه در استناد به احادیث متواتر برای اثبات امامت مورد استفاده قرار گرفته است.

۲- امامت

«امام» (در حالت جمع، «ائمه») از ریشه «أَمَّ يَوْمٌ»، مهموز الفاء و مضاعف است که به‌معنای پیشوا، پیشرو و مقتدا به کار رفته است (فراهیدی، ۱۴۰۹ق، ج. ۱، ص. ۱۰۶؛ ابن فارس، بی‌تا، ج. ۱، ص. ۲۸). متکلمان امامیه با رویکردی تطبیقی بین مذاهب و با توجه به اشتراکات میان دو مذهب شیعه و سنی، به بازشناسی اصطلاح امامت پرداخته‌اند. تعریف جامع ارائه‌شده در این زمینه، در کلام علامه حلی چنین بیان شده است: «الامامة رئاسة عامة فی أمور الدین والدنیا لشخص من الاشخاص نیابة عن النبی» (علامه حلی، ۱۳۶۵، ص. ۹۳). این تعریف بیانگر جایگاه ویژه امام به‌عنوان رهبر دینی و دنیوی جامعه اسلامی است که نقش محوری در هدایت مردم ایفا می‌کند. در مقاله حاضر، مفهوم امامت به‌عنوان محوری‌ترین موضوع کلامی مورد بحث قرار گرفته و تلاش شده است تا از طریق احادیث متواتر، جایگاه و حقانیت آن اثبات شود.

۳- حدیث متواتر

«متواتر» اسم فاعل از «تواتر» و از ریشه «و ت ر» به‌معنای مداومت بر چیزی (ابن سلام، ۱۳۸۴ق، ج. ۴، ص. ۲۵) و در پی هم آمدن و پیاپی شدن (فراهیدی، ۱۴۰۹ق، ج. ۸، ص. ۱۳۳) است و در جایی به کار می‌رود که افراد، یکی پس از دیگری (جوهری، بی‌تا، ج. ۲، ص. ۸۴۳)، به‌طور فردی (راغب اصفهانی، بی‌تا، ص. ۸۵۳) و با اندکی فاصله زمانی پدید می‌آیند (ابن فارس، بی‌تا، ج. ۶، ص. ۸۴).

از جمله تعاریفی که برای حدیث متواتر ارائه شده، این عبارت است: «هو ما بلغت رواه فی الکثرة مبلغاً أحوال العادة تواطؤهم» (شهید ثانی، ۱۴۰۸ق، ص. ۶۲)؛ خبری که آن را افراد بسیاری نقل کنند، به‌گونه‌ای که همدستی آن‌ها بر دروغ‌سازی عادتاً ممکن نباشد.

حدیث متواتر به‌طور کلی به متواتر قولی (اسنوی، ۱۴۲۰ق، ص. ۲۱۳)، فعلی (زحیلی، ۱۴۲۷ق، ج. ۱، ص. ۲۰۶) و سکوتی (صاحب رامپوری، بی‌تا، ص. ۲۹۵) تقسیم‌بندی می‌شود. متواتر قولی خود شامل متواتر لفظی و معنوی است. متواتر لفظی به متواتر در قرآن، حدیث و اجماع تقسیم‌بندی شده است (مرداوی، ۱۴۲۱ق، ج. ۴، ص. ۱۷۵۴). متواتر لفظی خبری است که راویان در همه طبقات، با عدد و شروط تواتر، آن را به یک لفظ نقل کنند (سیوطی، بی‌تا، ج. ۲، ص. ۶۳۱). متواتر معنوی به خبری گفته می‌شود که راویان مضمون واحدی را با عبارات مختلف نقل کنند (شیرازی، ۱۴۲۴ق، ص. ۷۱).

برای حدیث متواتر، از سوی دانشوران شروط مختلفی ذکر شده است که به چهار دسته کلی تقسیم می‌شوند:

- ۱) شروط مختص به شنودگان: آنان می‌بایست برای پذیرش خبر شایستگی داشته باشند (آمدی، ۱۴۰۲ق، ج. ۲، ص. ۲۵) و به آنچه خبر می‌دهند، علم نداشته باشند (أرموی، ۱۴۰۸ق، ج. ۲، ص. ۱۰۳)، و گرنه تحصیل حاصل می‌شود (شهید ثانی، ۱۴۰۸ق، ص. ۶۴).

(۲) شروط مختص به خبردهندگان: مخبرین در تمامی طبقات (شهید ثانی، ۱۴۰۸ق، ص. ۶۲) شمار بسیاری باشند، تا جایی که همیاری بر کذب نداشته باشند (آمدی، ۱۴۰۲ق، ج. ۲، ص. ۲۵) و آنچه از آن خبر می‌دهند، مستند به حس باشد (ابن‌قدامه، ۱۴۴۳ق، ج. ۱، ص. ۲۹۶). آن‌ها باید آگاه و عالم به آنچه خبر می‌دهند باشند، نه اینکه به آن ظن داشته باشند (ابن‌ساعاتی، ۱۴۰۵ق، ج. ۱، ص. ۳۱۴).

(۳) شروط مختص به مُخْبِرِ عَنَه (موضوع خبر داده‌شده): ممکن‌الوقوع (جزائری، ۱۴۱۶ق، ج. ۱، ص. ۱۲۳) و محسوس باشد (شهید ثانی، ۱۴۰۸ق، ص. ۶۵). شرط اخیر برای خارج کردن آنچه با عقل ثابت می‌شود (آمدی، ۱۴۰۲ق، ج. ۲، ص. ۲۵) مانند حدوث عالم (شهید ثانی، ۱۴۰۸ق، ص. ۶۵) یا وجود سه خدا و شریک داشتن خدا (سمرقندی، ۱۴۰۴ق، ج. ۱، ص. ۴۲۳) است.

(۴) شروط مختص به مُخْبِرِ بَه (عبارت خبردهنده از موضوع): خبر آن‌ها ظنی نباشد (سمرقندی، ۱۴۰۴ق، ج. ۱، ص. ۴۲۳). همین‌گونه مسبوق به اعتقادات نقیضه نبوده (میرداماد، ۱۴۲۲ق، ص. ۷۱) و به‌دور از التباس، شبهه و تقلید باشد (شهید ثانی، ۱۴۰۸ق، ص. ۶۴).

در مجموع، بررسی این مفاهیم و شروط نشان می‌دهد که حدیث متواتر به‌عنوان ابزار استدلالی در کلام امامیه از اهمیت زیادی برخوردار است. پژوهش حاضر تلاش دارد تا با تکیه بر این مفاهیم و شروط، جایگاه متکلمان امامیه در استفاده از احادیث متواتر برای اثبات امامت را بررسی کند.

روش‌های اثبات تواتر حدیث

بر اساس پژوهش حاضر، متکلمان امامیه برای اثبات تواتر احادیث امامت از پنج روش کلیدی بهره برده‌اند. این روش‌ها که نشان‌دهنده عمق و تنوع رویکردهای استدلالی امامیه در مباحث کلامی هستند، شامل تواتر مبنایی، طریقی، اقراری، معیاری و اشتراکی می‌شوند. اهمیت این روش‌ها از آن جهت است که هریک با تأکید بر جنبه‌ای خاص از تواتر، به غنای استدلالات کلامی کمک می‌کنند.

۱- تواتر مبنایی

تواتر مبنایی، به‌عنوان یکی از روش‌های علمی اثبات تواتر حدیث، بر پایه شروط اساسی حدیث متواتر استوار است. این شروط چهارگانه که شامل فراوانی روایت‌کنندگان، کثرت راویان در تمامی طبقات سند، عدم تبانی بر کذب و حسی بودن خبر می‌شود، هسته اصلی این روش را تشکیل می‌دهد. شروط دیگری نیز از سوی حدیث‌پژوهان مطرح شده که به‌دلیل بازگشت به همین چهار شرط یا عدم تأثیر مستقیم در حصول تواتر، چندان مورد توجه قرار نگرفته است.

این روش که بیشتر در میان متکلمان متأخر امامیه رواج یافته، نشان‌دهنده تحول در ادبیات کلامی امامت‌پژوهی شیعه است. تا قرن پنجم، رویکرد امامیه در مباحث امامت، عمدتاً عقل‌گرایانه بود که این امر از مواجهه با معتزله - بزرگ‌ترین رقیب فکری امامیه - نشأت می‌گرفت. با افول معتزله و غلبه جریان اهل حدیث در قالب نحله‌هایی چون سلفی‌گری و وهابیت، امامیه نیز شیوه استدلال خود را متناسب با مخاطب تغییر داد و به حدیث، نقش محوری‌تری بخشید.

تواتر مبنایی با تکیه بر اصول و قواعد علوم حدیث و رجال، از طریق گردآوری جامع اسناد و بررسی نظام‌مند کثرت راویان در طبقات سندی، به تحلیل و اثبات تواتر می‌پردازد. فرایند این روش در دو مرحله اصلی انجام می‌شود: جمع‌آوری اسناد و طرق مختلف حدیث، و بررسی دقیق طبقات راویان بر اساس معیارهای زمانی و رجالی. این رویکرد علمی، علاوه بر اثبات کثرت راویان، تحقق شرط «عدم تبانی بر کذب» را نیز تضمین می‌کند. در اصطلاح‌شناسی علوم حدیث، «طبقه» به گروهی از راویان اطلاق می‌شود که در سن و ملاقات با مشایخ اشتراک دارند (عسقلانی، ۱۴۲۱ق، ص. ۱۳۴). عسقلانی طبقات راویان را به دوازده طبقه تقسیم کرده است: صحابه، تابعین، اتباع تابعین و علمای بعدی؛ سایر طبقات نیز به ترتیب شامل راویان مختلف از نسل‌های بعدی هستند. هر طبقه بر اساس اشتراک در سن و ملاقات با مشایخ مشخص می‌شود (عسقلانی، ۱۴۰۶ق، مقدمه).

علامه میرحامد حسین در عبات/الانوار و علامه امینی در الغدير نمونه‌های برجسته‌ای از کاربرد این روش را ارائه کرده‌اند. علامه میرحامد حسین در اثبات تواتر احادیثی چون حدیث مدینه (۱۰ صحابی، ۱۴ تابعی و ۱۴۰ عالم)، حدیث طبر (۹ صحابی، ۹۱ تابعی و ۸۷ عالم) و حدیث نور (۸ صحابی، ۸ تابعی و ۴۰ عالم) به تفکیک دقیق طبقات راویان پرداخته است (لکهنوی، ۱۴۰۴ق، ج. ۱۴، صص. ۳-۹؛ ج. ۱۳، صص. ۴-۱۰۵؛ ج. ۱۷، صص. ۷-۱۱). این تفکیک نه تنها کثرت نقل، بلکه گستره زمانی و مکانی روایات را نیز مستند می‌سازد. مؤلف در ضمن بیان روایات هریک از علما بر اساس قرن، جایگاه علمی ایشان و میزان اعتبار کتاب را نیز گوشرد نموده است. احادیث ثقلین، ولایت، منزلت و... با کمی تفاوت به همین صورت بیان شده است. همچنین علامه امینی با بهره‌گیری از همین رویکرد، تواتر حدیث غدیر را با ارائه فهرست ۱۱۰ صحابی، ۸۴ تابعی و ۳۶۰ عالم به اثبات رسانده است (امینی، ۱۴۱۶ق، ج. ۱، صص. ۴۱-۳۱۱). روش وی نیز مبتنی بر تحلیل علمی-تاریخی نقل حدیث در طبقات مختلف و بررسی گستردگی نقل آن در ادوار گوناگون است.

تواتر مبنایی با تکیه بر قواعد علمی و گردآوری داده‌های گسترده، امکان اثبات تواتر حدیث را بدون نیاز به تأییدات پیشین فراهم می‌آورد. این روش با تمرکز بر تفکیک طبقات، بررسی عینی راویان و تحلیل تاریخی، به عنوان ابزاری معتبر در تحلیل‌های علمی حوزه حدیث و کلام شناخته می‌شود.

۲- تواتر طبقی

یکی از روش‌های معتبر برای اثبات تواتر احادیث، جمع‌آوری و تدوین نظام‌مند طرق و اسانید در قالب مجموعه‌های مستقل است. این رویکرد بر این اصل استوار است که گردآوری جامع و تفصیلی سلسله اسناد یک حدیث خاص، بیانگر جایگاه برجسته و تواتر آن در میان محدثان و علمای اسلامی است.

این روش از دو منظر حائز اهمیت است: نخست، تدوین چنین مجموعه‌های تخصصی نشان‌دهنده ارزش و اعتبار ویژه حدیث مورد نظر در سنت حدیثی است. دوم، این رویکرد می‌تواند شاخصی برای تأیید تواتر حدیث محسوب شود؛ زیرا وجود طرق متعدد - مانند روایت از صد یا سی تن از صحابه - دلالت بر انتقال گسترده حدیث در میان نسل‌های متوالی و گروه‌های مختلف دانشیان دارد.

در سنت مطالعات حدیثی، این رویکرد روش‌شناختی از دیرباز در میان محدثان مذاهب مختلف اسلامی جایگاه ویژه‌ای داشته است. به‌ویژه در مورد احادیثی که نقش محوری در مباحثات کلامی ایفا می‌کردند، دانشیان

علوم اسلامی اهتمام خاصی به بررسی اعتباری و جمع‌آوری طرق روایی آن‌ها مبذول داشته و آثار مستقلى در این زمینه تألیف کرده‌اند.

در سنت حدیثی شیعه، مجموعه‌های متعددی با این رویکرد تدوین شده است. برجسته‌ترین این آثار که به بررسی طرق متعدد احادیث خاص پرداخته‌اند، عبارت‌اند از:

- طرق من روی رد الشمس (نجاشی، ۱۳۶۵، ص. ۸۵)
- طرق حدیث النبى (ص): أنت منى بمنزلة هارون من موسى عن سعد بن أبى وقاص (نجاشی، ۱۳۶۵، ص. ۹۴)
- کتاب طرق حدیث الغدير (نجاشی، ۱۳۶۵، ص. ۲۳۳)
- طرق خبر يوم الغدير (نجاشی، ۱۳۶۵، ص. ۳۲۲)
- کتاب طرق حدیث الرایة (نجاشی، ۱۳۶۵، ص. ۲۳۳)
- کتاب طرق حدیث الطائر (نجاشی، ۱۳۶۵، ص. ۲۳۳)
- کتاب طرق قسیم النار (نجاشی، ۱۳۶۵، ص. ۲۳۳)
- کتاب طرق خبر الولاية (نجاشی، ۱۳۶۵، ص. ۲۷۰)

در سنت حدیثی اهل سنت نیز آثار مشابهی با این رویکرد تألیف شده است، از جمله:

- طرق حدیث من کذب علی
- لذة العیش بجمع طرق حدیث الائمة من قریش (حاجی خلیفه، ۱۹۴۱، ج. ۲، ص. ۱۵۴۸)
- طرق حدیث الحوض النبوی (باشا البابانی، ۱۹۵۱، ج. ۲، ص. ۱۲۳)

از منظر روش‌شناختی، جمع‌آوری و تدوین طرق متعدد یک حدیث، بیانگر غنای اسانید و شاخصی برای اثبات تواتر آن محسوب می‌شود. نمونه بارز این رویکرد را می‌توان در کتاب حدیث الولاية تألیف ابن عقده مشاهده کرد که حدیث غدیر را از نود و هشت صحابی نقل کرده است. همچنین کتاب الولاية طبری با هفتاد و پنج طریق روایی، به‌تنهایی مؤید تواتر این حدیث در طبقه صحابه است. این تعدد طرق و کثرت راویان، هرگونه احتمال تبانی در جعل حدیث را منتفی می‌سازد.

این روش در میان بسیاری از متکلمان امامیه برای اثبات تواتر برخی احادیث رواج داشته است. شیخ طوسی تصریح می‌کند که حدیث غدیر توسط ابوبکر جعابی از ۱۲۵ طریق، طبری از ۷۵ طریق، و ابن عقده از ۱۰۵ طریق روایت شده است (طوسی، ۱۴۰۶ق، ص. ۳۴۴؛ ۱۴۱۴ق، ص. ۱۳۴). اما ابن بطریق تنها به کتاب طبری و ابن عقده اشاره دارد (ابن بطریق، ۱۴۰۷ق، ص. ۱۱۱). سید بن طاووس در معرفی کتاب حدیث الولاية ابن عقده تصریح می‌کند که این حدیث از نود و هشت صحابی در صدوپنج طریق نقل شده است (ابن طاووس، ۱۴۰۰ق، ج. ۱، ص. ۱۴۰). همچنین، حمصی رازی و نباطی عاملی تعداد طرق حدیث غدیر را در کتاب ابن عقده ۱۵۰ طریق ذکر کرده‌اند (حمصی رازی، ۱۴۱۲ق، ج. ۲، ص. ۳۳۴؛ نباطی عاملی، ۱۳۸۴، ج. ۱، صص. ۳۰۰-۳۰۱).

اما در گزارش جامع ابن شهر آشوب آمده است که ابن جریر در کتاب الولاية از هفتادواندی طریق، ابن عقده از ۱۰۵ طریق و ابوبکر جعابی از ۱۲۵ طریق روایت کرده‌اند. علاوه بر این، مهلبی در کتاب الغدير، احمد بن محمد بن سعد در من روی غدیر حم، و مسعود شجری نیز به جمع‌آوری طرق این حدیث همت گماشته‌اند. منصور

لاتی رازی با رویکردی نظام‌مند، اسامی راویان را بر اساس حروف معجم تنظیم کرده است (ابن شهر آشوب، ۱۳۷۹، ج. ۳، ص. ۲۵). سید هاشم بحرانی نیز سخن ابن طاووس (بحرانی، ۱۴۳۱ق، ص. ۶۱) و ابن شهر آشوب (ابن شهر آشوب، ۱۳۷۹، ص. ۵۷) را بازگو نموده است. سجستانی حدیث غدیر را از ۱۲۰ صحابی (ابن طاووس، ۱۴۰۹ق، ج. ۱، ص. ۴۵۳) و نیز حاکم حسکانی کتابی با نام *دعاء الهداة الى أداء حق المولاة* (ابن طاووس، ۱۴۰۹ق، ج. ۱، ص. ۴۵۳) در طرق حدیث غدیر نگاشته است. علامه میرحامد حسین در کتاب *عقبات الانوار* خویش در بررسی حدیث غدیر، به وجود کتاب‌هایی چون حدیث *الولاية ابن عقده*، کتاب *الولاية طبری*، *دعاء الهداة الى أداء حق المولاة* حسکانی و *درایة حدیث الولاية* سجستانی اشاره نموده است (لکهنوی، ۱۴۰۴ق، ج. ۱، صص. ۲۶-۱۵۶).

در سنت حدیثی اهل سنت نیز چنین روشی جاری بوده است. دانشیان سنی به وجود چنین کتاب‌هایی در طرق حدیث غدیر اشاره کرده‌اند. برای نمونه، ابن حجر عسقلانی (۱۳۷۹، ج. ۷، ص. ۷۴)، ابن تیمیه (۱۴۰۶ق، ج. ۷، ص. ۳۲۰) و مناوی (۱۳۵۶ق، ج. ۶، ص. ۲۱۸) بر وجود کتاب ابن عقده گواهی داده‌اند. کتاب طبری نیز مورد توجه و استناد ذهبی بنابر نقل محمد بن اسماعیل در *روضة ندية شرح تحفة علوية* (قنوجی، بی تا، ص. ۵۷)، ابن کثیر (۱۴۱۸ق، ج. ۱۴، ص. ۸۴۹)، یاقوت حموی (۱۴۱۴ق، ج. ۶، ص. ۲۴۶۴) و ابن حجر عسقلانی (۱۴۴۳ق، ج. ۷، ص. ۳۳۹) قرار گرفته است.

این روش تنها به حدیث غدیر محدود نیست و در مورد حدیث طبر نیز به کار گرفته شده است. ابن عقده (ابن شهر آشوب، ۱۳۷۹، ج. ۲، ص. ۲۸۲)، ابوجعفر محمد بن جریر طبری صاحب تاریخ (ابن کثیر، ۱۴۱۸ق، ج. ۱۱، ص. ۸۳)، ابن مردویه و ابوطاهر محمد بن احمد بن حمدان (ابن کثیر، ۱۴۱۸ق، ج. ۱۱، ص. ۸۳)، ابونعیم (ابن تیمیه، ۱۴۰۶ق، ج. ۷، ص. ۳۷۲)، ذهبی (۱۴۱۹ق، ج. ۳، ص. ۱۶۴) و ابن مردویه (عسقلانی، ۱۳۹۰ق، ج. ۱، ص. ۴۲؛ ابن تیمیه، ۱۴۰۶ق، ج. ۷، ص. ۳۷۲؛ ابن کثیر، ۱۴۱۸ق، ج. ۱۱، ص. ۸۳) از جمله عالمانی هستند که کتاب‌هایی برای جمع‌آوری طرق حدیث طبر نوشته‌اند. حاکم نیشابوری در کتاب *مستدرک علی الصحیحین* متذکر شده که حدیث طبر را از انس، افزون بر سی صحابی نقل کرده است (حاکم نیشابوری، ۱۴۱۱ق، ج. ۳، ص. ۱۴۱) و دیگران نیز به نگارش چنین کتابی از سوی حاکم نیشابور اشاره کرده‌اند (ابن تیمیه، ۱۴۰۶ق، ج. ۷، ص. ۳۷۲؛ عسقلانی، ۱۳۹۰ق، ج. ۱، ص. ۴۲). علامه میرحامد حسین در کتاب *عقبات الانوار* خویش به این کتب آگاهی بخشیده است (لکهنوی، ۱۴۰۴ق، ج. ۱۳، بخش اول، ص. ۴۶).

۳- تواتر اقراری

در سنت کلامی امامیه، روش استناد به تواتر اقراری، به‌عنوان یک رویکرد روش‌شناسانه مهم، مورد استفاده قرار گرفته است. این روش به‌ویژه در مواردی کاربرد دارد که یک عالم برجسته اهل سنت به تواتر حدیثی گواهی داده باشد، حتی اگر این اقرار در میان تمامی علمای اهل سنت وجود نداشته باشد. اهمیت این رویکرد در آن است که به متکلمان امامیه این امکان را می‌دهد که با استناد به گواهی علمای معتبر، اعتبار و تواتر احادیث را اثبات کنند.

این روش به‌خصوص در شرایطی ارزشمند است که تفاوت‌های موجود در نقل یا پذیرش احادیث میان علمای شیعه و سنی، دستیابی به اجماع کامل بر تواتر را دشوار می‌سازد. در چنین مواردی، گواهی یک عالم صاحب‌نام به تواتر حدیث می‌تواند پشتوانه‌ای قوی برای استدلال امامیه بر متواتر بودن آن حدیث فراهم آورد. ذهبی، از علمای شاخص اهل سنت، در آثار خود به تبیین نظری این موضوع پرداخته و اعتبار گواهی عالمان تواتر پذیرفتنی است، حتی اگر دیگران به چنین تواتری دست نیافته باشند. او برای تبیین این دیدگاه، به مناقشه‌ای که در زمان خود پیرامون تواتر قرائت حضرمی (یکی از قاریان مشهور) در گرفته بود، اشاره می‌کند. ذهبی در پاسخ به مخالفان تواتر این قرائت، استدلال جامعی ارائه می‌دهد که در کتابش چنین آمده است:

قرائت حضرمی به گروه زیادی به‌صورت متواتر رسیده و رسیدن تواتر به تمام امت شرط نیست. چه‌بسا مسائلی که نزد قاریان متواتر است، ولی نزد دیگران نیست، یا مسائلی که نزد فقها متواتر است، اما قاریان از آن بی‌خبرند. گاه روایتی نزد محدثان متواتر است که ممکن است فقها هرگز آن را نشنیده باشند یا تنها برایشان افاده ظن کند. به همین ترتیب، علمای نحو و اهل لغت نیز مسائل قطعی خاص خود را دارند. (ذهبی، ۱۴۰۵ق، ج. ۱۰، ص. ۱۷۱)

این تبیین نظری ذهبی، مبنای معرفت‌شناختی محکمی برای روش تواتر اقراری فراهم می‌آورد و نشان می‌دهد که چگونه می‌توان از گواهی عالمان متخصص در هر حوزه برای اثبات تواتر بهره گرفت. در اینجا، طرح اشکالی بدین صورت ممکن است: اگر احادیثی مانند غدیر، ثقلین، طبر و... متواتر بود، دست‌کم یکی از عالمان باید به آن تصریح می‌کرد، حال آنکه چنین بیانی یافت نشده و بر این اساس، تواتر آن پذیرفتنی نیست. اما به این شبهه این‌گونه می‌توان پاسخ گفت:

نخست آنکه، این اشکال بر پایه «شهادت بر نفی» است (شهادت بر نبودن تواتر) که نزد محققان قابل پذیرش نیست.

دوم آنکه، نیافتن تصریح بر تواتر و مطلع نشدن از آن، نمی‌تواند دلیل بر نبود تصریح‌کننده باشد. سوم آنکه، بر فرض که عدم تصریح هیچ‌یک از عالمان عامه به تواتر حدیث نیز پذیرفته شود، باز هم نمی‌توان این مسئله را در راستای نقد تواتر حدیث به کار بست؛ چراکه تعصب ایشان در پنهان ساختن حقایق، مخصوصاً در عرصه مناقب اهل بیت (ع)، بر کسی پوشیده نیست، تا جایی که برخی از عالمان عامه در حدیث غدیر که بی‌تردید متواتر است خدشه کرده‌اند. از این‌رو، عدم تصریح ایشان به تواتر احادیث فضائل و مناقب جای شگفتی ندارد.

چهارم آنکه، اگر بپذیریم بین دانشمندان عامه شخصی منصف و دور از جانب‌داری وجود داشته باشد، عدم تصریح وی به تواتر حدیث می‌تواند به‌جهت ناآگاهی از طرق آن بوده باشد؛ و عدم حصول علم برای یک نفر، مانع از حصول علم برای دیگری نیست (رک: لکهنوی، ۱۴۰۴ق، ج. ۱۳، صص. ۱۰۸-۱۰۹).

اما گواهی عالمان به تواتر یک حدیث به دو صورت ارائه شده است: نخست آنکه نگارنده در کتابی که تمامی احادیث متواتر را گردآوری کرده، حدیث مورد استشهاد را در آن جای داده باشد. این روش در واقع حکم

به تواتر جمعی احادیثی است که حدیث مورد نظر در ضمن آن آمده است. اما گونه دوم، گواهی به تواتر حدیث بعد از بیان آن یا در ضمن گفت‌وگوها است که با عنوان «حکم به تواتر حدیثی خاص» بازتاب یافته است.

از دیرباز در میان مسلمانان کتاب‌هایی از سوی عالمان اهل سنت همچون زرکشی (سخاوی، ۱۴۲۴ق، ج. ۴، ص. ۲۳)، برماوی (زبیدی، ۱۴۰۵ق، ص. ۱۶)، ابن طولون، سیوطی و... در شناسایی احادیث متواتر نگاشته شده است. برخی از این کتاب‌ها عبارت‌اند از: *الفوائد المتکاثرة فی الاخبار المتواترة* (حاجی خلیفه، ۱۹۴۱، ج. ۲، ص. ۱۳۰۱) و تلخیص آن *قطف الازهار المتناثرة* (سیوطی، بی‌تا، ج. ۲، صص. ۶۲۹-۶۳۰) از جلال‌الدین سیوطی و منتخب *قطف الازهار* از متقی هندی (لکهنوی، ۱۴۰۴ق، ج. ۱۱، ص. ۶۴)، *اللائل المتناثرة فی الاحادیث المتواترة* از ابن طولون (د. ۹۵۳ق) (کتانی، بی‌تا، ص. ۸)، *لقط اللالی المتناثرة فی الاحادیث المتواترة* از زبیدی (کتانی، بی‌تا، ص. ۸) و *نظم المتناثر فی الحدیث المتواتر* از محمد بن جعفر کتانی که زیادات کتاب *الازهار المتناثرة* را آورده و عبدالعزیز غماری زیادات *نظم المتناثر* را در کتابی با عنوان *اتحاف ذوی الفضائل المشتهرة بما وقع من الزیادة فی نظم المتناثر علی الازهار المتناثرة* جمع‌آوری کرده است. همین‌طور، کتاب‌هایی با رویکرد اربعین‌نگاری با عنوان‌های *الکواکب الزاهرة فی الاربعین المتواترة* از مفتی شام، افندی دمشقی (د. ۱۳۰۵ق) تنها متن چهل حدیثی را که حکم به تواتر آن‌ها شده، در ۵ صفحه گرد آورده است. همچنین، حامد العمادی کتابی با عنوان *الصلاة الفاخرة بالاحادیث المتواترة* در ۲۵ صفحه مخطوط جمع‌آوری نموده و *المصابیح فی الاحادیث المتواترة* نگاشته صالح مقبلی (د. ۱۱۰۸ق) به گردآوری احادیث متواتر معنوی همت گماشته است (مقبلی، ۱۴۲۸ق، ص. ۵۷۹).

نکته مهم در این آثار، ضابطه نگارنده در اثبات تواتر است. سیوطی، متقی هندی، زبیدی، صدیق‌حسن‌خان و کتانی حدیثی را متواتر برمی‌شمارند که آن را دست‌کم ده صحابی نقل کرده باشد. افندی دمشقی تنها احادیثی را که حکم به تواتر آن‌ها شده، جمع‌آوری کرده و درمورد طبقه صحابه سخنی نیاورده است. حامد العمادی نیز به نقل احادیث دارای ده طریق و بیشتر پرداخته و طریق خود به کتاب تواتر سیوطی و ابن طولون را آورده است.

این روش مورد توجه متکلمان مدرسه بغداد و حله قرار نگرفته است؛ زیرا بیشتر کتب تألیفی در اثبات تواتر با این روش، پس از مدرسه بغداد و برخی بعد از مدرسه حله سامان یافته است. بنابراین، نبود یا دست‌نیافتن متکلمان آن دوره به چنین کتاب‌هایی سبب گردیده که آنان به این روش روی نیاورند. اما در دوره‌های پسینی، بخصوص در مدرسه لکهنو و در دوره معاصر، شماری از عالمان امامیه با تکیه بر این شیوه به اثبات تواتر حدیث غدیر و منزلت پرداخته‌اند. از پیش‌تازان این عرصه، علامه میرحامد حسین و علامه امینی به شمار می‌آیند.

اثبات تواتر حدیث غدیر از سوی علامه میرحامد حسین و علامه امینی با تکیه بر کتاب *المصابیح فی الاحادیث المتواترة* مقبلی (لکهنوی، ۱۴۰۴ق، ج. ۷، ص. ۲۵۲؛ امینی، ۱۴۱۶ق، ج. ۱، ص. ۵۶۱)، *الازهار المتناثرة فی الاحادیث المتواترة* سیوطی (لکهنوی، ۱۴۰۴ق، ج. ۱، صص. ۲۰۴-۲۰۵؛ امینی، ۱۴۱۶ق، ج. ۱، ص. ۵۶۲) و منتخب *قطف الازهار المتناثرة* از متقی هندی (لکهنوی، ۱۴۰۴ق، ج. ۱، ص. ۲۱۳؛ امینی، ۱۴۱۶ق، ج. ۱، ص. ۵۶۲) صورت پذیرفته است.

اما حدیث منزلت از سوی میرحامد حسین و سلطان‌الواعظین با تکیه بر کتاب *الزهار المتناثرة* سیوطی و منتخب آن از شیخ علی متقی به اثبات رسیده است (لکهنوی، ۱۴۰۴ق، ج. ۱۱، صص. ۶۳-۶۴؛ سلطان‌الواعظین، ۱۳۷۹، ص. ۲۸۸).

اثبات تواتر برخی از احادیث امامت مانند غدیر، ثقلین و منزلت با این روش، در آثار متکلمان امامیه بازتاب یافته است. بر اساس گفتاورد ابن کثیر در کتاب *البدایة و النهایة*، ذهبی به تواتر صدر حدیث غدیر تصریح نموده است (ابن کثیر، ۱۴۱۸ق، ج. ۷، ص. ۶۸۱؛ لکهنوی، ۱۴۰۴ق، ج. ۱، صص. ۲۰۴-۲۰۵؛ امینی، ۱۴۱۶ق، ج. ۱، ص. ۵۴۸). این گفتاورد ابن کثیر می‌تواند برداشتی آزاد از کلام ذهبی در کتاب *سیر أعلام النبلاء* باشد: «(من کنت مولاه، فعلى مولاه). هذا حدیث حسن، عال جدا، ومتمنه فمتواتر» (ذهبى، ۱۴۰۵ق، ج. ۱۰، ص. ۱۷۱؛ امینی، ۱۴۱۶ق، ج. ۱، ص. ۵۴۸). ابن جزری در *أسنی المطالب* همانند ذهبی و ابن کثیر در برابر فراوانی اسانید و تواتر حدیث غدیر لب به سخن گشوده است (ابن جزری، بی‌تا، ص. ۴۸؛ لکهنوی، ۱۴۰۴ق، ج. ۱، صص. ۱۷۲-۱۷۳؛ امینی، ۱۴۱۶ق، ج. ۱، ص. ۵۵۰). همین‌طور عطاءالله محدث نیشابوری در کتاب *أربعین فی مناقب جناب امیرالمؤمنین (ع)* (لکهنوی، ۱۴۰۴ق، ج. ۱، صص. ۲۲۳-۲۲۴؛ امینی، ۱۴۱۶ق، ج. ۱، ص. ۵۵۴)، ملاعلی قاری در *مرقاة شرح مشکاة* (لکهنوی، ۱۴۰۴ق، ج. ۱، ص. ۲۲۷؛ امینی، ۱۴۱۶ق، ج. ۱، ص. ۵۵۵)، محمد بن اسماعیل بن صلاح الامیر در *روضۃ ندیة شرح تحفة علویة* (لکهنوی، ۱۴۰۴ق، ج. ۱، ص. ۲۳۶؛ امینی، ۱۴۱۶ق، ج. ۱، ص. ۵۶۱)، محمد صدر عالم هندی در کتاب *معارج العلاء فی مناقب المرتضى* (لکهنوی، ۱۴۰۴ق، ج. ۱، ص. ۲۴۱) و قاضی سناءالله پانی‌پتی در کتاب *سیف مسلول* (لکهنوی، ۱۴۰۴ق، ج. ۱، ص. ۲۴۳) حکم به تواتر حدیث غدیر داده‌اند.

تواتر حدیث ثقلین نیز از سوی صالح بن مهدی بن علی مقبلی صنعانی در *ملحقات أبحاث مسندة* (لکهنوی، ۱۴۰۴ق، ج. ۱۹، ص. ۷۳۲) و تواتر حدیث منزلت از سوی حاکم نیشابوری بنا بر گزارش گنجی شافعی (لکهنوی، ۱۴۰۴ق، ج. ۱۱، ص. ۶۳) و شاه ولی‌الله دهلوی در *ازالة الخفاء* (لکهنوی، ۱۴۰۴ق، ج. ۱۱، ص. ۶۵)، نمایان است.

۴- تواتر معیاری

عالمان سنی گاهی برای اثبات برخی از احادیث با موضوعات فقهی، کلامی، تاریخی و... با تعیین مصداق حدیث متواتر بنا بر نقل آن تنها از سوی شماری از صحابه، حکم به متواتر بودن آن داده‌اند. برای نمونه، ابن حجر عسقلانی در مورد روایت «تقتلک الفئة الباغية»، تنها نقل پنج یا شش صحابی را (عسقلانی، ۱۴۴۳ق، ج. ۷، ص. ۴۰۹) دلیل بر تواتر دانسته و ابن حزم در مورد حدیثی، تنها روایتگری چهار یا شش نفر را (ابن حزم، ۱۴۱۶ق، ج. ۳، ص. ۶) سبب تواتر آن انگاشته است. بنابراین، از دیگر راه‌های بازشناسی حدیث متواتر، یافتن تعیین مصداق‌های حدیث متواتر از سوی علمای سنی است. این معیارها بر پایه گفتار برخی از علمای سنی شکل گرفته است.

از طرفی، باید دانست که این معیارها از سوی علمای سنی پذیرفتنی است؛ زیرا بر اساس کلام ذهبی، در تواتر شرط نیست که تواتر آن به همه امت برسد، بلکه همین که فردی یا گروهی ادعای تواتر کنند، برای متواتر دانستن آن حدیث کافی است.

ابن حجر هیتمی نقل حدیث امامت ابوبکر در نماز از سوی هشت صحابی را مصداق حدیث متواتر دانسته است: «واعلم أن هذا الحديث متواتر فإنه ورد من حديث عائشة وابن مسعود وابن عباس وابن عمر وعبدالله بن زمعة وأبي سعيد وعلى بن أبي طالب وحفصة» (هیتمی، ۱۴۱۷ق، ج. ۱، ص. ۱۱۱).

در حدیث‌های نور (لکهنوی، ۱۴۰۴ق، ج. ۱۷، ص. ۱۱)، طبر (لکهنوی، ۱۴۰۴ق، ج. ۱۳، بخش اول، ص. ۱۰۷)، مدینه (لکهنوی، ۱۴۰۴ق، ج. ۱۴، ص. ۱۵)، ولایت (لکهنوی، ۱۴۰۴ق، ج. ۱۲، ص. ۴۷۹)، منزلت (لکهنوی، ۱۴۰۴ق، ج. ۱۱، ص. ۶۲)، ثقلین (لکهنوی، ۱۴۰۴ق، ج. ۱۹، ص. ۹۳۶) و غدیر (لکهنوی، ۱۴۰۴ق، ج. ۶، صص. ۱۸-۱۹) با تکیه بر این روش، تواترانگاری شده است.

این معیار از ظاهر کلام ابن حزم و ابن تیمیه بازآفرینی شده است. ابن حزم در *المحلی* پس از روایات نهی از فروش آب نوشته: «فهؤلاء أربعة من الصحابة، فهو نقل تواتر لا تحل مخالفته» (ابن حزم اندلسی، ۱۴۰۸ق، ج. ۱، ص. ۳۰۶). وی این حدیث را تنها به دلیل نقل چهار صحابی متواتر برشمرده و مخالفت با آن را نیز ناجایز دانسته است. همین‌طور ابن تیمیه در *منهاج السنة* در مورد حدیث دوستی پیامبر اکرم (ص) با ابوبکر را به جهت حکایت‌گری آن از سوی چهار صحابی، مصداق حدیث متواتر دانسته است:

كما في الصحيحين أنه قال: «لو كنت متخذاً من أهل الأرض خليلاً لا تتخذت أبا بكر خليلاً»، وهذا الحديث مستفيض، بل متواتر عند أهل العلم بالحديث، فإنه قد أخرج في الصحاح من وجوه متعددة من حديث ابن مسعود، وأبي سعيد، وابن عباس، وابن الزبير». (ابن تیمیه، ۱۴۰۶ق، ج. ۷، ص. ۳۵۷)

علامه میرحامد حسین افزون بر روش‌های دیگر، بر اساس گفتار ابن تیمیه و ابن حزم برای اثبات تواتر برخی از احادیث امامت بهره جسته است. این احادیث عبارت‌اند از: غدیر (لکهنوی، ۱۴۰۴ق، ج. ۱، صص. ۱۸-۱۹)، منزلت (لکهنوی، ۱۴۰۴ق، ج. ۱۱، ص. ۶۳)، ثقلین (لکهنوی، ۱۴۰۴ق، ج. ۱۹، صص. ۹۳۶-۹۳۷)، نور (لکهنوی، ۱۴۰۴ق، ج. ۱۷، ص. ۱۱)، طبر (لکهنوی، ۱۴۰۴ق، ج. ۱۳، بخش اول، ص. ۲۴۳)، مدینه (لکهنوی، ۱۴۰۴ق، ج. ۱۴، صص. ۱۵-۱۶) و ولایت (لکهنوی، ۱۴۰۴ق، ج. ۱۲، ص. ۴۷۹).

۵- تواتر اشتراکی

روش تواتر اشتراکی که در آن احادیث با ترکیب و اجماع میان طرق مختلف در مذاهب اسلامی متواتر دانسته می‌شوند، یکی از روش‌های قابل توجه در استدلال متکلمان امامیه به شمار می‌آید. این روش به‌ویژه زمانی مورد استفاده قرار می‌گیرد که طرق حدیث به‌صورت مستقل در یک مذهب به‌تنهایی به حد تواتر نرسیده، اما با ترکیب آن با طرق سایر فرق اسلامی، تواتر حاصل می‌شود. البته در برخی از موارد، تواتر حدیث در هر دو فرقه موجود است و با اشتراک بین دو یا چند فرقه، اجماع بر تواتر آن حدیث شکل می‌گیرد. این نوع استدلال، بیانگر پذیرش گسترده و نوعی اجماع بر اعتبار حدیث از سوی مسلمانان و متکلمان اسلامی است.

شیخ مفید، از جمله متکلمانی است که به تواتر اشتراکی در حدیث منزلت اشاره کرده و از تعبیری همچون «ما أجمع عليه أهل القبلة» (مفید، ۱۴۱۳ق الف، ص. ۷۶) استفاده نموده که نشانگر پذیرش عمومی آن حدیث میان مسلمانان است. او حتی در مورد رویداد فتح خیبر، از تعبیر «تواتر أهل السير والأثار» استفاده کرده است که بیانگر پذیرش و تواتر این واقعه در منابع تاریخی و حدیثی فریقین است (مفید، ۱۴۱۳ق ب، ص. ۱۰۹).

کراچکی، در مورد حدیث ثقلین نیز با بیان تعبیری مشابه، این حدیث را مورد تأیید و اجماع تمامی مسلمانان می‌داند: «ما أجمع علیه أهل الاسلام» (کراچکی، ۱۴۱۰ق، ج. ۱، ص. ۳۲۹)، که باز هم نشان از پذیرش وسیع و عمومی این حدیث در میان مسلمانان دارد.

شیخ طوسی، در مواردی همچون حدیث غدیر و طبر، به تواتر اشتراکی این احادیث اذعان کرده است. او حدیث غدیر را مورد توافق کلی میان مسلمانان دانسته و می‌گوید که هر دو فرقه، شیعه و مخالفان، متواتر بودن آن را پذیرفته‌اند: «لا خبر فی الشریعة مما قد اتفق مخالفونا معنا علی أنه متواتر نقل کنقله» (طوسی، ۱۴۱۴ق، ص. ۱۳۴). همچنین درباره حدیث طبر، او تواتر آن را در میان شیعه و اهل سنت مورد تأیید قرار داده و آن را اجماعی دانسته است: «الدلیل علی صحته وجوه: أحدها تواتر الشیعة به؛ ثانيها إجماع الأمة علیه، لانها أجمع روات هذا الخبر وإن اختلفت فی تأويله» (طوسی، ۱۳۸۲، ج. ۳، ص. ۱۱).

بنابراین، تواتر اشتراکی رویکردی است که متکلمان امامیه با استفاده از آن تلاش کرده‌اند تا حجیت و اعتبار احادیثی را که میان دو یا چند فرقه اسلامی مشترک و متواتر هستند، به شکل قوی‌تری اثبات کنند. این روش نه تنها بر تأکید روایی یک فرقه خاص استوار نیست، بلکه نشانگر اجماع بر اهمیت آن حدیث از دیدگاه مشترک مسلمانان است و به همین دلیل، ارزش اثباتی قوی‌تری برای تأیید امامت و ولایت اهل بیت (ع) دارد.

نتیجه‌گیری

بازشناسی روش‌های متکلمان امامیه نقش بسزایی در بسترسازی برای ابداع و نوآوری در عرصه‌های کلامی خواهد داشت و بازشناخت آن‌ها برای بهره‌مندی، الزام و احتجاج، مسیر صواب، متقن و کارآمد را به آسانی هموار خواهد نمود. در شناسایی روش‌های اثبات تواتر به دست آمد که متکلمان امامیه در گفت‌وگوهای کلامی خویش از روش‌هایی چون تواتر مبنایی، طریقی، اقراری، معیاری و اشتراکی بهره جسته‌اند. تواتر مبنایی بر اساس قواعد اساسی بیان شده در علوم حدیث، یعنی واکاوی راویان در میان طبقات صحابه، تابعین، اتباع تابعین و آخذین از اتباع تابعین، سامان گرفته است. تواتر طریقی بر پایه کتاب‌های تألیف‌یافته در طرق حدیث شکل گرفته؛ زیرا بسیاری از این کتاب‌ها طرق فراوانی را روایت کرده‌اند، تا جایی که برخی از مؤلفان آن‌ها اذعان نموده‌اند که کتاب خویش را بر اساس روایتگری از صد صحابی یا سی صحابی سامان داده‌اند. اما در تواتر اقراری، به اذعان مخالفان به تواتر حدیث پرداخته می‌شود؛ چه احادیثی که در کتب تواترنگاری یافت شود و چه احادیثی که به صورت خاص حکم به تواتر آن‌ها شده است. تواتر معیاری با کشف معیارهایی از مصادیق احادیث متواتر، به اثبات تواتر پرداخته است. در این روش، متکلم با موشکافی آثار کلامی، تاریخی، فقهی، حدیثی و... مخالفان، به کشف ادعای تواتر آن‌ها در مورد برخی احادیث دست یازیده و همان روش را برای اثبات تواتر حدیث به کار بسته است. و در نهایت، تواتر اشتراکی به دنبال گردآوری طرق حدیث از تمامی منابع اسلامی یا بین دو مذهب برای اثبات تواتر است.

منابع

- قرآن کریم
- ابن بطریق، یحیی. (١٤٠٧ق). عمدة عیون صحاح الأخبار فی مناقب إمام الأبرار. دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- ابن تیمیه، تقی الدین. (١٤٠٦ق). منهاج السنة النبویة فی نقض کلام الشیعة القدیة. جامعه الامام محمد بن سعود الاسلامیة.
- ابن حزم اندلسی، أبو محمد. (١٤٠٨ق). المحلی بالاثار. دار الفکر.
- ابن حزم، علی بن احمد. (١٤١٦ق). الفصل فی الملل و الأهل و النحل. دار الکتب العلمیة.
- ابن ساعاتی، مظفر الدین. (١٤٠٥ق). نهاية الوصول إلى علم الأصول. جامعه أم القرى.
- ابن سلام، أبو عبید القاسم. (١٣٨٤ق). غریب الحدیث. مطبعة دائرة المعارف العثمانیة.
- ابن شهر آشوب، محمد بن علی. (١٣٧٩). مناقب آل أبی طالب علیهم السلام. علامه.
- ابن طاووس، علی بن موسی. (١٤٠٠ق). الطرائف. مطبعة الخیام.
- ابن طاووس، علی بن موسی. (١٤٠٩ق). إقبال الأعمال. دار الکتب الاسلامیة.
- ابن فارس، احمد بن فارس. (بی تا). معجم مقاییس اللغة. (عبد السلام محمد هارون، محقق). دار إحياء الکتب العربیة.
- ابن قدامة، عبد الله بن محمد. (١٤٤٣ق). روضة الناظر و حجة المناظر. مؤسسة الریان.
- ابن کثیر. (١٤١٨ق). البداية و النهاية. دار هجر.
- أرموی، السراج. (١٤٠٨ق). التحصیل من المحصول. مؤسسة الرسالة.
- أزهري، محمد بن أحمد. (٢٠٠١). تهذيب اللغة. دار إحياء التراث العربی.
- إسنوی، عبد الرحیم. (١٤٢٠ق). نهاية السؤل شرح منهاج الوصول. دار الکتب العلمیة.
- امینی، عبد الحسین. (١٤١٦ق). الغدير فی الكتاب و السنة و الأدب. مرکز الغدير للدراسات الاسلامیة.
- أمدی، علی. (١٤٠٢ق). الاحکام فی أصول الأحکام. المکتب الاسلامی.
- بابرتی، محمد. (١٤٢٦ق). الردود و النقود شرح مختصر ابن الحاجب. مکتبة الرشد ناشرون.
- باشالبایانی، اسماعیل. (١٩٥١). هدية العارفين أسماء المؤلفين و آثار المصنفين. و کالة المعارف یاسطنبول.
- پارسانیا، حمید. (١٣٨٨). روش شناسی علوم انسانی با رویکرد اسلامی. عیار پژوهش در علوم انسانی، ١(٢)، ٣٩-٥٤.
- جزائری، طاهر بن صالح. (١٤١٦ق). توجیه النظر إلى أصول الأثر. مکتبة المطبوعات الاسلامیة.
- جزری، محمد بن محمد. (بی تا). أسنى المطالب فی مناقب سیدنا علی بن أبی طالب کرم الله وجهه. مکتبة الامام أمير المؤمنين علی (علیه السلام) العامة.
- جوهری، اسماعیل بن حماد. (بی تا). الصحاح. دار العلم للملایین.
- حاجی خلیفه، مصطفی. (١٩٤١). كشف الظنون عن أسامی الکتب و الفنون. مکتبة المثنی.
- حاکم نیشابوری. (١٤١١ق). المستدرک علی الصحیحین. دار الکتب العلمیة.
- حقیقت، سید صادق. (١٣٨٥). روش شناسی علوم سیاسی. دانشگاه مفید.
- حمصی رازی، محمود بن علی. (١٤١٢ق). المتفد من التقليد. دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- حموی، یاقوت. (١٤١٤ق). معجم الأدباء. دار الغرب الاسلامی.
- خطیب بغدادی، أبو بکر. (١٣٥٧ق). الکفاية فی علم الروایة. جمعیة دائرة المعارف العثمانیة.
- ذهبی، شمس الدین. (١٤٠٥ق). سیر أعلام النبلاء. (شعیب الأرناؤوط و همکاران، محققان). مؤسسة الرسالة.

ذهبی، شمس الدین. (۱۴۱۹ق). *تذکره الحفاظ*. دار الکتب العلمیه.
 راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (بی‌تا). *مفردات ألفاظ القرآن*. (صفوان عدنان داوودی، محقق). دار الشامیه.
 زبیدی، محمد مرتضی الحسینی. (۱۴۰۵ق). *لغت اللالی المتناثرة فی الأحادیث المتواترة*. دار الکتب العلمیه.
 زحیلی، محمد مصطفی. (۱۴۲۷ق). *الوجیز فی أصول الفقه الاسلامی*. دار الخیر.
 سایر، آندرو. (۱۳۸۸). *روش در علوم اجتماعی: رویکردی رئالیستی*. (عماد افروغ، مترجم). پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

سخاوی، محمد بن عبد الرحمن. (۱۴۲۴ق). *فتح المغیث بشرح الفقه الحدیث للعراقی*. مکتبه السنه.
 سلطان الواعظین، محمد. (۱۳۷۹). *شبهای پیشاور در دفاع از حریم تشیع*. دار الکتب الاسلامیه.
 سمرقندی، علاء الدین. (۱۴۰۴ق). *میزان الأصول فی نتائج العقول*. مطابع الدوحه الحدیثه.
 سیوطی، عبد الرحمن بن أبی بکر. (بی‌تا). *تدریب الراوی فی شرح تقریب النواوی*. دار طیبه.
 شهید ثانی، زین الدین بن علی. (۱۴۰۸ق). *الرعاية فی علم الدرایة*. کتابخانه آیت الله مرعشی (ره).
 شیرازی، أبو إسحاق. (۱۴۲۴ق). *اللمع فی أصول الفقه*. دار الکتب العلمیه.
 صاحب رام پوری، نجم الغنی خان. (بی‌تا). *مزیل الغواشی شرح اردو اصول الشاشی*. کراچی: آرام باغ.
 طحان، محمود. (۱۴۲۵ق). *تیسیر مصطلح الحدیث*. مکتبه المعارف.
 طوسی، محمد بن حسن. (۱۳۸۲). *تلخیص الشافی*. محبین.
 طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۰۶ق). *الاقتصاد فیما یتعلق بالاقتاد*. دار الأضواء.
 طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۱۴ق). *رسائل الشیخ الطوسی (المفصح فی الامامة)*. دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.

طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۱۷ق). *العدة فی أصول الفقه*. قم: ستاره.
 طوفی صرصری، لیمان. (۱۴۰۷ق). *شرح مختصر الروضة*. مؤسسة الرسالة.
 عسقلانی، ابن حجر. (۱۳۷۹). *فتح الباری شرح صحیح البخاری*. دار المعرفة.
 عسقلانی، ابن حجر. (۱۳۹۰ق). *لسان المیزان*. مؤسسة الأعلمی للمطبوعات.
 عسقلانی، ابن حجر. (۱۴۰۶ق). *تقریب التهذیب*. دار الرشید.
 عسقلانی، ابن حجر. (۱۴۲۱ق). *نزهة النظر فی توضیح نخبه الفکر فی مصطلح أهل الأثر*. مطبعة الصباح.
 عسقلانی، ابن حجر. (۱۴۴۳ق). *تهذیب التهذیب*. جمعیة دار البر.
 علامه حلّی، حسن بن یوسف. (۱۳۶۵). *الباب الحادی عشر*. مؤسسه مطالعات اسلامی.
 فراهیدی، خلیل بن احمد. (۱۴۰۹ق). *العين*. مؤسسة دار الهجرة.
 قطیعی، صفی الدین. (۱۴۳۹ق). *قواعد الأصول ومعاقد الفصول*. رکانز للنشر والتوزیع.
 کتانی، محمد بن جعفر. (بی‌تا). *نظم المتناثر من الحدیث المتواتر*. دار الکتب السلفیه.
 کراچکی، محمد بن علی. (۱۴۱۰ق). *کنز الفوائد*. (عبد الله نعمه، محقق). دار الذخائر.
 لکهنوی، میرحامد حسین. (۱۴۰۴ق). *عقبات الأنوار فی إمامة الأئمة الأطهار*. قم.
 لولوی، محمد بن علی. (۱۴۲۴ق). *قرة عين المحتاج فی شرح مقدمة صحیح مسلم بن الحجاج*. دار ابن الجوزی.
 مرداوی، أبو الحسن. (۱۴۲۱ق). *التحییر شرح التحریر فی أصول الفقه*. مکتبه الرشد.
 مفید، محمد بن محمد. (۱۴۱۳ق الف). *الجمال*. المؤتمر العالمی للشیخ المفید.
 مفید، محمد بن محمد. (۱۴۱۳ق ب). *الافصاح فی الامامة*. المؤتمر العالمی لألفية الشیخ المفید.

مقبلی، صالح بن المهدی. (١٤٢٨ق). *الأبحاث المسددة فی فنون متعددة و یلیه احادیث الغناء المصباح فی الاحادیث المتواترة*. المكتبة الجلیل جدید.

مناوی، عبد الرؤوف. (١٣٥٦ق). *فیض القدير شرح الجامع الصغیر*. المكتبة التجارية الكبرى.

مناوی، عبد الرؤوف. (١٩٩٩). *المواقیت والدرر فی شرح نخبة ابن حجر*. مكتبة الرشد.

میرداماد، محمد باقر. (١٤٢٢ق). *الرواشح السماویة*. دار الحديث.

میرزایی، نجفعلی. (١٣٧٧). *فرهنگ اصطلاحات معاصر*. مهر.

نباطی عاملی، علی بن محمد. (١٣٨٤). *الصرط المستقیم إلى مستحقى التقدير*. مكتبة المرتضوية.

نجاشی، احمد بن علی. (١٣٦٥). *رجال النجاشی*. (سید موسی شبیری الزنجانی، محقق). دفتر انتشارات اسلامی جامعہ مدرسین حوزه علمیه قم.

نووی، أبو زکریا. (١٣٩٢ق). *المنهاج شرح صحیح مسلم بن الحجاج*. دار إحياء التراث العربی.

هیتمی، ابن حجر. (١٤١٧ق). *الصواعق المحرقة علی أهل الرفض والضلال والزندقة*. مؤسسة الرسالة.

References

Al-Qur'ān al-Karīm.

Ibn Baṭrīq, Yaḥyā. (1407 AH [1986 AD]). *‘Umdat ‘Uyūn Ṣiḥāḥ al-Akḥbār fī Manāqib Imām al-Abrār*. Daftir Intishārāt Islāmī Jāmi‘at al-Mudarrisīn Ḥawzah ‘Ilmiyyah Qum.

Ibn Taymiyyah, Taqī al-Dīn. (1406 AH [1985 AD]). *Minḥāj al-Sunnah al-Nabawiyyah fī Naqd Kalām al-Shī‘ah al-Qadarīyah*. Jāmi‘at al-Imām Muḥammad ibn Su‘ūd al-Islāmiyyah.

Ibn Ḥazm al-Andalusī, Abū Muḥammad. (1408 AH [1987 AD]). *al-Muḥallā bi-al-Athār*. Dār al-Fikr.

Ibn Ḥazm, ‘Alī ibn Aḥmad. (1416 AH [1995 AD]). *al-Faṣl fī al-Milal wa-al-Aḥwā’ wa-al-Niḥal*. Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah.

Ibn Sā‘atī, Muzaḥḥar al-Dīn. (1405 AH [1985 AD]). *Nihāyat al-Wuṣūl ilā ‘Ilm al-Uṣūl*. Jāmi‘at Umm al-Qurā.

Ibn Sallām, Abū ‘Ubayd al-Qāsim. (1384 AH [1964 AD]). *Gharīb al-Ḥadīth*. Maṭba‘at Dā‘irat al-Ma‘ārif al-‘Uthmāniyyah.

Ibn Shahrāshūb, Muḥammad ibn ‘Alī. (1379 AH [1959 AD]). *Manāqib Āl Abī Ṭālib ‘Alayhim al-Salām*. ‘Allāmah.

Ibn Ṭāwūs, ‘Alī ibn Mūsā. (1400 AH [1980 AD]). *al-Ṭarā‘if*. Maṭba‘at al-Khayyām.

Ibn Ṭāwūs, ‘Alī ibn Mūsā. (1409 AH [1989 AD]). *Iqbāl al-‘Āmāl*. Dār al-Kutub al-Islāmiyyah.

Ibn Fāris, Aḥmad ibn Fāris. (n.d.). *Mu‘jam Maqāyīs al-Lughah*. (‘Abd al-Salām Muḥammad Ḥārūn, editor). Dār Iḥyā’ al-Kutub al-‘Arabiyyah.

Ibn Qudāmah, ‘Abd Allāh ibn Muḥammad. (1443 AH [2021 AD]). *Rawḍat al-Nāzir wa-Jannat al-Munāzir*. Mu‘assasat al-Rayyān.

Ibn Kathīr. (1418 AH [1997 AD]). *al-Bidāyah wa-al-Nihāyah*. Dār Hijr.

Armawī, al-Sirāj. (1408 AH [1987 AD]). *al-Taḥṣīl min al-Maḥṣūl*. Mu‘assasat al-Risālah.

Azhārī, Muḥammad ibn Aḥmad. (2001 AD). *Tahdhīb al-Lughah*. Dār Iḥyā’ al-Turāth al-‘Arabī.

Isnawī, ‘Abd al-Raḥīm. (1420 AH [1999 AD]). *Nihāyat al-Sūl Sharḥ Minḥāj al-Wuṣūl*. Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah.

- Aminī, 'Abd al-Ḥusayn. (1416 AH [1995 AD]). *al-Ghadīr fī al-Kitāb wa-al-Sunnah wa-al-Adab*. Markaz al-Ghadīr li al-Dirāsāt al-Islāmiyyah.
- Āmidī, 'Alī. (1402 AH [1982 AD]). *al-Ahkām fī Uṣūl al-Ahkām*. al-Maktab al-Islāmī.
- Bābartī, Muḥammad. (1426 AH [2005 AD]). *al-Rudūd wa-al-Naqūd Sharḥ Mukhtaṣar Ibn al-Ḥājib*. Maktabat al-Rushd Nāshirūn.
- Bāshā al-Bābānī, Ismā'īl. (1951 AD). *Hadīyyat al- 'Ārifīn: 'Asmā' al-Mu'allifīn wa-Āthār al-Muṣannifīn*. Wikālat al-Ma'ārif bi-Istanbul.
- Pārsānyā, Ḥamīd. (1388 Sh. [2009 AD]). "Ravashshenāsi-ye 'Ulūm-e Ensānī bā Rovesh-e Eslāmī" [Methodology of Humanities with an Islamic Approach]. *'Ayār Pajūhesh dar 'Ulūm-e Ensānī*, 1(2), 39–54.
- Jazā'irī, Ṭahir ibn Ṣālih. (1416 AH [1995 AD]). *Tawjīh al-Nazar ilā Uṣūl al-Athar*. Maktabat al-Maṭbū'āt al-Islāmiyyah.
- Jazarī, Muḥammad ibn Muḥammad. (n.d.). *Asnā al-Maṭālib fī Manāqib Sayyidnā 'Alī ibn Abī Ṭālib karam Allāhu wajhahu*. Maktabat al-Imām Amīr al-Mu'minīn 'Alī ('alayhi al-salām) al- 'Āmmah.
- Jauharī, Ismā'īl ibn Ḥammād. (n.d.). *al-Ṣiḥāḥ*. Dār al-'Ilm lil-Malāyīn.
- Ḥājji Khālifāh, Muṣṭafā. (1941 AD). *Kashf al-Zunūn 'an 'Asmā' al-Kutub wa-al-Funūn*. Maktabat al-Muthnā.
- Ḥākīm al-Nīshābūrī. (1411 AH [1990 AD]). *al-Mustadrak 'alā aṣ-Ṣaḥīḥayn*. Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah.
- Ḥaqīqat, Sayyid Ṣādiq. (1385 Sh. [2006 AD]). *Ravashshenāsi-ye 'Ulūm-e Siyāsī* [Methodology of Political Sciences]. Dāneshgāh Mofīd.
- Ḥumṣī Rāzī, Maḥmūd ibn 'Alī. (1412 AH [1992 AD]). *al-Munqidh min al-Taqlīd*. Daftir Intishārāt Islāmī Jāmi'at al-Mudarrisīn Ḥawzah 'Ilmiyyah Qum.
- Ḥumway, Yāqūt. (1414 AH [1993 AD]). *Mu'jam al-Udabā'*. Dār al-Gharb al-Islāmī.
- Khaṭīb al-Baghādādī, Abū Bakr. (1357 AH [1938 AD]). *al-Kifāyah fī 'Ilm al-Riwāyah*. Jam'iyat Dā'irat al-Ma'ārif al-'Uthmāniyyah.
- Dhahabī, Shams al-Dīn. (1405 AH [1985 AD]). *Siyar A'lām al-Nubalā'*. (Shu'ayb al-Arna'ūt wa Humkarān, editors). Mu'assasat al-Risālah.
- Dhahabī, Shams al-Dīn. (1419 AH [1998 AD]). *Tadhkirat al-Ḥuffāz*. Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah.
- Rāghib al-Iṣfahānī, Ḥusayn ibn Muḥammad. (n.d.). *Mufradāt Alfāz al-Qur'ān*. (Ṣafwān 'Adnān Dāwūdī, editor). Dār al-Shāmiyyah.
- Zubaydī, Muḥammad Murtaḍā al-Ḥusaynī. (1405 AH [1985 AD]). *Laqaṭ al-Lālī' al-Mutanāthirah fī al-Aḥādīth al-Mutawātirah*. Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah.
- Zuhaylī, Muḥammad Muṣṭafā. (1427 AH [2006 AD]). *al-Wajīz fī Uṣūl al-Fiqh al-Islāmī*. Dār al-Khayr.
- Sāyer, Andrew. (1388 Sh. [2009 AD]). *Ravash dar 'Ulūm-e Ejtemā'i: Rovesh-i Realistī* [Method in Social Sciences: A Realistic Approach]. ('Emād Afrūgh, translator). Pazhūhgāh 'Ulūm-e Ensānī va Motāle'āt-e Farhangī.
- Sakhāwī, Muḥammad ibn 'Abd al-Raḥmān. (1424 AH [2003 AD]). *Fath al-Mughīth bi Sharḥ Alfīyyat al-Ḥadīth li al- 'Irāqī*. Maktabat al-Sunnah.
- Sultān al-Wā'izīn, Muḥammad. (1379 Sh. [2000 AD]). *Shab-hā-ye Peshāwar dar Difā' az Ḥarīm al-Tashayyū'* [Nights of Peshawar in Defense of the Sanctuary of Shi'ism]. Dār al-Kutub al-Islāmiyyah.
- Samarqandī, 'Alā' al-Dīn. (1404 AH [1983 AD]). *Mīzān al-Uṣūl fī Natā'ij al-'Uqūl*. Maṭābi' al-Dawhah al-Ḥadīthah.

- Suyūṭī, ‘Abd al-Raḥmān ibn Abī Bakr. (n.d.). *Tadrīb al-Rāwī fī Sharḥ Taqrīb al-Nawāwī*. Dār Ṭayyibah.
- Shahīd Thānī, Zayn al-Dīn ibn ‘Alī. (1408 AH [1987 AD]). *al-Ri‘āyah fī ‘Ilm al-Dirāyah*. Kitābkhānah Āyat Allāh Mar‘ashī.
- Shīrāzī, Abū Ishāq. (1424 AH [2003 AD]). *al-Lum‘ah fī Uṣūl al-Fiqh*. Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah.
- Ṣāhib Rāmpūrī, Najm al-Ghanī Khān. (n.d.). *Mazāl al-Ghawāshī Sharḥ Urdu Uṣūl al-Shāshī*. Karāchī: Ārām Bāgh.
- Ṭaḥḥān, Maḥmūd. (1425 AH [2004 AD]). *Ṭaysīr Muṣṭalah al-Ḥadīth*. Maktabat al-Ma‘ārif.
- Ṭūsī, Muḥammad ibn Ḥasan. (1382 Sh. [2003 AD]). *Talkhīṣ al-Shāfi*. Muḥibbīn.
- Ṭūsī, Muḥammad ibn Ḥasan. (1406 AH [1986 AD]). *al-Iqtisād fī Mā Yata‘allaq bi-al-‘Itiqād*. Dār al-Aḍwā’.
- Ṭūsī, Muḥammad ibn Ḥasan. (1414 AH [1993 AD]). *Rasā’il al-Shaykh al-Ṭūsī (al-Mufaṣṣṣah fī al-Imāmah)*. Daftir Intishārāt Islāmī Jāmī‘at al-Mudarrisīn Ḥawzah ‘Ilmiyyah Qum.
- Ṭūsī, Muḥammad ibn Ḥasan. (1417 AH [1997 AD]). *al-‘Iddah fī Uṣūl al-Fiqh*. Qum: Sitārah.
- Ṭūfī Ṣarṣarī, Līmān. (1407 AH [1987 AD]). *Sharḥ Mukhtaṣar al-Rawḍah*. Mu‘assasat al-Risālah.
- ‘Asqalānī, Ibn Ḥajar. (1379 AH [1959 AD]). *Fath al-Bārī Sharḥ Ṣaḥīḥ al-Bukhārī*. Dār al-Ma‘rifah.
- ‘Asqalānī, Ibn Ḥajar. (1390 AH [1970 AD]). *Lisān al-Mizān*. Mu‘assasat al-‘Ālamī lil-Maṭbū‘āt.
- ‘Asqalānī, Ibn Ḥajar. (1406 AH [1986 AD]). *Taqrīb al-Tahdhīb*. Dār al-Rashīd.
- ‘Asqalānī, Ibn Ḥajar. (1421 AH [2000 AD]). *Nuzhat al-Nazar fī Tawḍīḥ Nukhbat al-Fikr fī Muṣṭalah Ahl al-Athar*. Maṭba‘at al-Ṣabāḥ.
- ‘Asqalānī, Ibn Ḥajar. (1443 AH [2021 AD]). *Tahdhīb al-Tahdhīb*. Jam‘īyat Dār al-Birr.
- ‘Allāmah Ḥillī, Ḥasan ibn Yūsuf. (1365 AH [1946 AD]). *al-Bāb al-Ḥādī ‘Ashar*. Mu‘assasat al-Dirāsāt al-Islāmiyyah.
- Farrāhīdī, Khalīl ibn Aḥmad. (1409 AH [1989 AD]). *al-‘Ayn*. Mu‘assasat Dār al-Hijrah.
- Qaṭī‘ī, Ṣafī al-Dīn. (1439 AH [2018 AD]). *Qawā‘id al-Uṣūl wa-Mu‘āqad al-Fuṣūl*. Rakā‘iz lil-Nashr wa-al-Tawzī‘.
- Kattānī, Muḥammad ibn Ja‘far. (n.d.). *Naẓm al-Mutanāthir min al-Ḥadīth al-Mutawātir*. Dār al-Kutub al-Salafiyyah.
- Karājī, Muḥammad ibn ‘Alī. (1410 AH [1989 AD]). *Kanz al-Fawā‘id*. (‘Abd Allāh Na‘mah, editor). Dār al-Dhakā‘ir.
- Lakahnawī, Mīr Ḥamid Ḥusayn. (1404 AH [1983 AD]). *Abqāt al-Anwār fī Imāmat al-A‘immah al-Aṭḥār*. Qum.
- Lūlūwī, Muḥammad ibn ‘Alī. (1424 AH [2003 AD]). *Qurraṭ ‘Ayn al-Muḥṭāj fī Sharḥ Muqaddimat Ṣaḥīḥ Muslim ibn al-Ḥajjāj*. Dār Ibn al-Jawzī.
- Mardāwī, Abū al-Ḥasan. (1421 AH [2000 AD]). *al-Taḥbīr Sharḥ al-Tahrīr fī Uṣūl al-Fiqh*. Maktabat al-Rushd.
- Mufīd, Muḥammad ibn Muḥammad. (1413 AH [1992 AD], vol. 1). *al-Jumal*. al-Mu‘tamar al-‘Ālamī li al-Shaykh al-Mufīd.
- Mufīd, Muḥammad ibn Muḥammad. (1413 AH [1992 AD], vol. 2). *al-Iṣṣāḥ fī al-Imāmah*. al-Mu‘tamar al-‘Ālamī li Ulfīyyat al-Shaykh al-Mufīd.

- Maqbalī, Ṣālīḥ ibn al-Mahdī. (1428 AH [2007 AD]). *al-Abḥāth al-Musaddadah fī Funūn Mu'addadah wa Yalīhi Aḥādīth al-Ghinā' al-Muṣābīḥ fī al-Aḥādīth al-Mutawātirah*. al-Maktabah al-Jalīl al-Jadīdah.
- Manāwī, 'Abd al-Ra'ūf. (1356 AH [1937 AD]). *Fayḍ al-Qadīr Sharḥ al-Jāmi' al-Ṣaghīr*. al-Maktabah al-Tijāriyyah al-Kubrā.
- Manāwī, 'Abd al-Ra'ūf. (1999 AD). *al-Yawāqūt wa-al-Durr fī Sharḥ Nukhbat Ibn Ḥajar*. Maktabat al-Rushd.
- Mīrdāmād, Muḥammad Bāqir. (1422 AH [2001 AD]). *al-Rawāshīḥ al-Samāwīyyah*. Dār al-Ḥadīth.
- Mīrzāyī, Najfa'ī. (1377 Sh. [1998 AD]). *Farhang-e 'Iṣṭilāḥāt-e Mo'āṣer* [Dictionary of Contemporary Terminology]. Mehr.
- Nabātī 'Āmilī, 'Alī ibn Muḥammad. (1384 Sh. [2005 AD]). *al-Ṣirāt al-Mustaqīm ilā Mustahaqī al-Taqdīm*. Maktabat al-Murtaḍawīyyah.
- Najāshī, Aḥmad ibn 'Alī. (1365 AH [1946 AD]). *Rijāl al-Najāshī*. (Sayyid Mūsā Shabīrī al-Zanjānī, editor). Daft-e Intishārāt Islāmī Jāmi'at al-Mudarrisīn Ḥawzah 'Ilmiyyah Qum.
- Nawawī, Abū Zakariyyā'. (1392 AH [1972 AD]). *al-Minhāj Sharḥ Ṣaḥīḥ Muslim ibn al-Ḥajjāj*. Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī.
- Haytamī, Ibn Ḥajar. (1417 AH [1996 AD]). *al-Ṣawā'iq al-Muhriqah 'alā Ahl al-Rafd wa-al-Ḍalāl wa-al-Zandaqah*. Mu'assasat al-Risālah.